

Pudler Jánosné

Életrajz

Pudler Jánosné Újlipótváros külső részén él egy 1960-as években épült társasház két és félszobás lakásában. A jól karbantartott lakás értelmiségi lakót sejtet: a falakon kortárs magyar művészek képei, a könyvespolcon magyar, angol és francia nyelvű könyvek. Ugyancsak értelmiségit sejtet kulturált beszédmódja, szókinccse és gondolkodása, ezért annál nagyobb meglepetés, amikor az interjú során kiderül, hogy még érettségije sincs. Van viszont három felsőfokú nyelvvizsgálója. Egy ember, akit a történelem és a családi sors elzárt attól, hogy nagyobb ívű pályát fusson be.

Az apai nagyszüleimet egyáltalán nem ismertem, nem tudok róluk semmit, még a nevüket sem. Az anyai nagyapám fuvaros volt, a nagyanyám otthon volt, de a nevüket sem tudom. Apám, Adler Mátyás (Mordeháj) Alsóapsán született 1897. május tizenhetedikén, és Dachauban halt meg 1944. július tizenegyedikén [Alsóapsa – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 4000, 1910-ben 5600 túlnyomóan román, kisebb részben német és rutén lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, 1919-ben 2100 lakosa volt. 1945–1991 között a Szovjetunióhoz tartozott, 1991 óta Ukrajnához tartozik. – A szerk.]. Én ezen az Alsóapsán életemben nem voltam. Apámék sokan voltak testvérek, de egyet sem ismertem közülük. Illetve 1945 után, amikor a testvéremnél laktam a Hegedűs Gyula utca 22-ben, egyszer mentem haza, és azt hittem, hogy kővé dermedek, mert mintha az apám lett volna ott. De nem ő volt, hanem az egyik testvére, aki aztán kivándorolt, már nem emlékszem, hova, és azt sem tudom, hogy hívták. Másnap utazott tovább.

Anyukám édesapja fuvaros volt Aknaszlatinán [Aknaszlatina – nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1889-ben 2100, 1910-ben 2300 magyar és román lakossal (m. kir. sóbányahivatal, sóbányák). Trianon után Csehszlovákiához került, 1945–1991 között a Szovjetunióhoz tartozott, 1991 óta Ukrajnához tartozik. – A szerk.]. Az édesanyja háztartásbeli volt, és anyukám tizenhat éves volt, amikor az édesanyja meghalt [Azaz 1911 körül halt meg.]. Anyukámék tizenegyen voltak testvérek, mind Aknaszlatinán születtek. Az anyanyelvük a jiddis volt, de nagyon sok nyelven beszéltek a kárpátaljai zsidók. Tudtak magyarul, ruszinul, és tudtak románul is. És tudtak nagyon jól németül is.

A tizenegy testvérről nem sokat tudok. Volt a Cili néni, őhöz mentünk lakni, Aknaszlatinára, amikor kiutasítottak bennünket Léváról [1938]. Nála élt a nagyapám is, aki akkor volt százegy éves. Százöt éves korában halt meg [azaz 1942 körül].

Aztán volt a Berta néni, a legfiatalabb, akikkel együtt laktunk Késmárkon. Az ő férje volt a Farkas Zoli bácsi. Nekik ugyanúgy egy fiuk és három lányuk volt, mint nálunk. Zoli bácsi a likörgyárban dolgozott, munkás volt. Nagyon egyszerű, nagyon szegény, nagyon vallásos család volt. A

gyerekek: Sanyi, Rózsi, Eta és Helén. Rájuk emlékszem, mert együtt éltünk. Sanyi lánya kiment Izraelbe, most is tartjuk a kapcsolatot. Rózsi férjhez ment, Amerikában élt, és amikor meghalt a férje, visszament Izraelbe, mert izraeli állampolgár volt. Ott halt meg. Eta és Helén nem jött vissza Auschwitzból. És a szülők sem jöttek vissza.

Anyámnak testvérei között volt még egy Dóra néni, aki Romániában lakott, volt egy, aki Sátoraljaújhelyen élt, de nem tudom, hogy hívták, volt egy Regina néni, aki Temesváron élt, és egy fiútestvére, Bjumen Hers bácsi, aki [Akna]Szlatinán élt, de nem tudom, mivel foglalkozott.

Nem, tudom, mikor és hogyan ismerkedtek össze a szüleim. Az anyukám nagyon hamar árva lett, följött Pestre, valami rafiaüzemben dolgozott, amit a bútorokhoz használnak, meg azt hiszem, szolgált is egy rövid ideig. Aztán visszament [Akna]Szlatinára, és valaki összehozta őket [lásd: házasságközvetítő, sadhen]. Két évvel idősebb is volt apámnál. Apám szabó volt.

Én is, és az összes testvérem [Akna]Szlatinán születettünk, és a család apám szabókeresetéből élt. Az első gyerek, Rózsi 1920-ban született, Dezső 1921-ben, Aranka 1923-ban. Nekik nem Adler a vezetéknevük, hanem Pollák, ugyanis a szüleimnek csak egyházi esküvőjük volt, és polgári házasságot csak az előtt kötöttek, hogy én megszülettem. Amikor én mint késői gyerek 1929-ben megszülettem, már kezdett rosszabbul menni a családnak. Apám nem tudott elég munkát szerezni ahhoz, hogy eltartsa a hattagú családot. Berta néniék (anyám testvére) akkor már Késmárkon éltek, a Magas-Tátra aljában. A férje ötlete volt, hogy mivel ez síterület, és sok a turista, talán jobb lenne, ha odamennénk lakni, mert ott apám tudna síöltönyöket varrni. Akkor Aknaszlatina is Csehszlovákiához tartozott, tehát nem volt probléma átköltözni Késmárkra. Egy éves voltam, amikor elköltöztünk. Késmárk a Szepességben volt, és abban az időben szinte százszázalékosan német ajkú. Én ott cseperedtem, és a német nyelvvel eszméltem. Otthon jiddisül beszéltünk, de mivel Késmárkra kerültünk, a német kerekedett felül. Amikor a szüleim azt akarták, hogy valamit ne értsenek a gyerekek, akkor magyarra váltottak. Én német óvodába jártam, állami óvoda volt, nem kellett érte fizetni. Az óvó nénit, tante Blankát nem szerettem, ezért utáltam a saját nevemet is. Utána elkezdtem német állami elemibe járni. Az első két elemet Késmárkon jártam ki.

Eleinte az apámnak viszonylag jobban ment, egy nagy áruházba tudott síruhákat szállítani, meg turistáknak méret után. Kialakult egy kis klientúrája. Késmárkon a Rathaus Gasse 1. számban béreltünk lakást, a főtéren. Ott volt a tanácsháza, a piac. A ház földszintes volt, és volt egy belső udvar kerttel. A kapualj egyik oldalán volt a konyha, a másik oldaláról nyílt a szoba és a szabóműhely. Fürdőszoba nem volt, budi kint az udvaron. Anyukám mosófazékban melegített vizet, és teknőben fürdöttünk egy héten egyszer. Amikor anyukám a mikvébe ment, akkor engem is mindig elvitt. Nagyon szerettem vele menni.

Telt-múlt az idő, apámnak valahogy kevesebb munkája lett, és az adó nagyon magas volt, nem tudta kifizetni. Arra emlékszem, hogy jöttek a végrehajtók, és elvitték még a kuncsaftok szövetét is. Arra is emlékszem, hogy az anyám fogott engem, elvitt a városházára, és ott sírt, hogy négy gyereke van. Szóval megint jött a nincstelenség...

Apám a végrehajtás után azt gondolta, hogy valami mást kell próbálni. Tudni kell, hogy nagyon szép hangja volt, és mindig nagyon szeretett volna kántor lenni. Valahol találkozott a zselizi rebbével, aki azt mondta neki, hogy tudná őt alkalmazni kántornak. Apámnak több se kellett, fölpackolta az egész családot, otthagytunk csapat-papot, és elköltöztünk Zselizre [Zseliz - kisközség

volt Bars vm. Lévai járásában, 1910-ben 2300 magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, 1993 óta Szlovákiához tartozik. – A szerk.]. Mind a hatan. Talán egy vagy két hétig maradtunk, mert rögtön kiderült, hogy nem lesz semmi ebből a kántorságból. Mire odamentünk, azt mondta a rabbi, hogy sajnós, nem lehet. A részleteket nem tudom. Valami kis házikóban laktunk a rabbi közelében. Apám felmérte, hogy a szabóságból itt nem tudunk megélni, azt mondta, hogy tovább kell mennünk, valami városba kell költözni. (A varrógép megmaradt.) Fogott bennünket, és elmentünk Lévára.

Apám álmai sose valósultak meg, szegény apám mindig azt hitte, hogy valahol máshol jobban fog tudni keresni. Igazi vándor zsidó lélek volt, és a nyomorúság mindig utolért bennünket. A lévai lakás az udvarról nyílt, szoba-konyhás volt. Én a konyhában aludtam, aminek az ajtaja az udvarra nyílt. Télen belülről vastag jégréteg volt az alján, és apukám, aki minden reggel ment a silbe [lásd: sul], amikor kiment, előbb egy éles szerszámmal levágta a jeget. Én éjjel félttem kimenni vécére, mert a budi egy kicsit lejtett, az is tiszta jég volt, és félttem, hogy beleesek. A budit anyuka mindig olyan tisztára sikálta, hogy olyan volt, mint a gyúródeszka. A vécépapír szögre akasztott újságpapír vagy csomagolásból maradt selyempapír volt.

Léván is nagyon nehezen ment az üzlet. Aztán visszacsatolták a Felvidéket, jöttek a zsidótörvények. Léván szlovák iskola volt, engem oda írtak, de nem tudtam szlovákul, a kínok kínját álltam ki. Azért valahogy befejeztem a harmadik elemet [Ez az 1937/38-as tanév lehetett. Az első bécsi döntés és vele a Felvidék bizonyos részeinek visszacsatolása Magyarországhoz, 1938 késő őszen volt. Ekkortól viszont – mint a következőkben látható –, magyar nyelvű iskolába járt. – A szerk.]. Elkezdtem a negyediket, amikor 1938 őszen bejöttek a magyarok, és akkor magyar iskola lett. Akkor még nem tudtam magyarul se. De alig telt el egy kis idő, az apukámat behívták a rendőrségre, és megállapították, hogy nem vagyunk odavaló illetőségűek. Apám kiüzent, hogy csomagoljunk, mert el kell hagynunk Lévát. Másnap kijött, akkor már minden ládába volt csomagolva, de azt mondták, hogy csak kézi csomagot vihetünk, úgyhogy majdnem semmivel kellett utaznunk Aknaszlatinára, ahol születtem. Aknaszlatinát akkor még nem csatolták vissza. Mindenünket ott kellett hagyni, még a varrógépet sem tudtuk vinni. Az volt a szerencsénk, hogy Cili néni, akinél a nagyapám is volt, befogadott bennünket. A férjét Keszler Béninek hívták, viszonylag jómódban éltek, mert volt egy bicikli- és biciklialkatrész kereskedésük, egy benzinkútjuk, és a nagynénémnek voltak tehenei. A házuk végében volt egy szoba-konyhás lakás, oda helyeztek el minket. Az apám varrogatott, mert azért varrógép minden házban volt. A baj csak az volt, hogy mire mi odaértünk, már Aknaszlatina sem volt Csehszlovákia. Ezt nagyon kevesen tudják: ezt a részt Hitlertől megkapták a fasiszta ukránok, a vlaszovisták úgy, hogy autonómiát kaptak. És rettenetesen sovíniszták voltak, minden más nyelvet betiltottak, az összes cégtáblát sárga-kékre kellett festeni, és cirill betűkkel felírni, és az iskolában is ukrán nyelven folyt a tanítás [A történelekről lásd a „Kárpátalja” szócikket. Vlaszovnak a történekek során nem volt szerepe, Pudler Jánosné föltehetően Volosinnal téveszti össze, az autonómiáról való elkésett döntést a csehszlovák kormány hozta stb. – A szerk.]. Képzelve el! Elkezdtem a negyedik elemet szlovákul, folytattam magyarul, és év közepén bekerültem egy ukrán iskolába. Nem ismertem a cirill betűket. A kezembe nyomtak egy nyomtatott és egy írott ábécét, és egyik napról a másikra meg kellett tanulnom írni-olvasni. Én erre képes voltam, de egy szót nem értettem. Mint a papagáj. Közben körülöttem majdnem mindenki magyarul beszélt, és a gyerekektől megtanultam elég jól magyarul. 1939 májusában jöttek be a magyarok Aknaszlatinára, amikor Erdély egy részét is visszafoglalták [Erdély

északi részét majd 1940-ben, a második bécsi döntéssel csatolták vissza Magyarországhoz, Kárpátalja 1938-ban még vissza nem csatolt részeit pedig 1939 márciusában foglalta el a magyar királyi honvédség. – A szerk.]. Nagy harcok voltak a Kárpátokban, a magyar hadsereg megküzdött ezekkel az ukránokkal. Emlékszem, a házunk előtt volt a díszkapu, és rettenetesen boldogok voltunk, hogy jönnek a magyarok. Ez azt jelentette, hogy mégis csak magyarok lettünk, és visszamehetünk Lévára.

Visszamentünk Lévára. A ládák, amiket nem vihettünk magunkkal, megvoltak, nem lopta el senki. Visszamentünk a régi lakásba, kipakoltunk. Végül magyar zsidó iskolában fejeztem be a negyedik elemít. Olyan jó eredménnyel, hogy kaptam tíz pengő jutalmat. Akkor az annyi pénz volt, hogy az anyukám egy matróruhát vett belőle meg egy Mirjam imakönyvet. Attól kezdve magyarul tanultam tovább.

Megmondom őszintén, a zsidó iskolában nem éreztem jól magam, mert oda jártak a gazdag zsidó gyerekek is, akik bizony kicsúfoltak, hogy nekem nem volt olyan szép ruhám. Arra is emlékszem, hogy egyszer összegyűjtötték a használt ruhákat, behozták az iskolába, és azt mondták, hogy válogassunk belőle. Voltunk egypáran szegények. Nagyon sok minden volt ott, amit szívesen elfogadtam volna, de nagyon büszke voltam, és azt mondtam, hogy nekem nem kell semmi. És akkor a zsidó tanító bácsi gúnyosan azt mondta: „Nahát, a szegény Adlernek a lánya ilyen nagyon büszke, hogy nem kell neki ezekből a jó ruhákból.” Mert gazdagabbak nem lettünk, apám elég sokat kínlódott. Egy rövid ideig be is hívták munkaszolgálatra, de aztán mint túlkorost hazaengedték. 1941-ben vagy 1942-ben behívták a bátyámat is munkaszolgálatra. A zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] értelmében elvették az apám iparigazolványát, és akkor már csak feketén dolgozhatott. Minden reggel ment a templomba, és úgy könyörgött, hogy valami javítanivalót adjanak. Emlékszem, hogy anyám reggel fölkel, és sírt, mert nem tudta, miből fog valamit összetákolni nekünk. Én meg egy tanulni vágyó gyerek voltam, és az volt a vágyam, hogy középiskolába menjek. Erről szó sem lehetett, mert akkor már be volt vezetve a numerus clausus a középiskolába, úgyhogy zsidó tandíjmentes nem is lehetett [„1939 őszétől kezdve ... miniszteri rendelettel bevezették az osztályonkénti 6 százalékos kvótarendszert az újonnan beiratkozó zsidó tanulókra vonatkozólag. Ettől függetlenül is, s ezt megelőzőleg a keresztény egyházak (különösen a többségi katolikus egyház) felügyelete alatt működő középiskolák kapui fokozatosan bezárultak a zsidó jelentkezők előtt” (Karády Viktor: *Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túlliskolázás mérlege, in Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek /1867-1945/, Replika Kör, Budapest, 2000, 234. oldal).* – A szerk.]. Elvégeztem az ötödik elemít is a zsidó iskolában, és azt gondoltam, hogyha gimnáziumba nem is mehetek, de legalább polgáriba [lásd: polgári iskola]. Azt mondtam az anyámnak, hogy nem fogok nektek egy filléretekbe sem kerülni, mert én azt a pénzt, ami a tandíjra és a használt könyvekre kell, nyáron meg fogom keresni. Így aztán nagy nehezen beleegyezett, és különbözeti vizsgával mindjárt a másodikba mentem az állami polgáriban. Az osztályomban ketten voltunk zsidók. A pénzt úgy kerestem, hogy nyáron zsidó gyerekekre vigyáztam. Olyanokra, akiket nyáron nem vittek el nyaralni, vagy akiket éppen Lévára hoztak nyaralni. A gyerekeket Ari nővérem révén szedtem össze, aki akkor már a zsidó óvodában dolgozott délelőtt, és délután elment ilyen jómódú családokhoz gyereklánynak. Ő ajánlott be engem. Arra már nem emlékszem, hogy mennyit fizettek, de nagyon keveset. Mindig szomorú voltam, mert a gyerekeknek nagyon finom uzsonnát adtak, nekem pedig egy lekváros kenyeret. Ezek a jómódú zsidók annyira lenézték a szegény

gyerekeket. Ebédet nem kaptam, mert ez inkább délutáni elfoglaltság volt. De megkerestem a használt könyvekre valót, úgy, hogy a zsidó osztálytársammal közös használt könyvünk volt. A tandíj nem volt sok, mert jó tanuló voltam.

Negyedik polgáriba jártam, amikor 1944. március tizenkilencedikén bejöttek a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Sose fogom elfelejteni. Vasárnap volt, a korzón sétáltunk, amikor egyszer csak előzönlötték a német katonák. Nagyon hamar be kellett fejeznünk a tanévet, már április elején. Ugyanis az iskolánk egy szép modern épületben volt az állomás mellett, amit a németek lefoglaltak maguknak, kaszárnyát csináltak belőle. Úgyhogy mi aznap ballagtunk a negyedik polgáriból, amikor az első nap volt, hogy a sárga csillagot föl kellett tenni [lásd: sárga csillag Magyarországon]. Nekem ez egy borzasztó emlék volt, mert ketten voltunk zsidó lányok, és a lányok liliomot kaptak a kezükbe, és a sárga csillag meg a fehér liliom... De volt egy nagyon rendes osztályfőnöknőnk, és azt mondta, hogy az ő felelősségére vegyük le, mert nem tudja elviselni, hogy nekünk ez ilyen rossz emlék maradjon. Mindnyájan kaptunk egy kis ezüstgyűrűt, és bele volt vésve, hogy öt év múlva találkozunk. Soha többet nem találkoztam az osztálytársaimmal.

Életemben az első antiszemita atrocitás a polgáriban ért a némettanárnő részéről. Egy rettenetes ronda nő volt, és mindent elkövetett, hogy rossz jegyet adjon nekem. De ha megpukkadt, akkor is a legjobb németes voltam az osztályban. Akkoriban keresztények kaptak zsidó üzleteket, és voltak olyan osztálytársnőim is, akiknek a családja ilyen zsidó üzletet kapott. A tanárnő ezt nagyon számon tartotta, és egy alkalommal nekünk, a két zsidó lánynak föl kellett állnunk, amikor gratulált annak az egyik lánynak. Sok szerencsét és boldogságot kívánt ehhez az üzlethez, és kifejezte reményét, hogy jobb életük lesz, mint addig volt a zsidók miatt. Viszont az osztálytársaim részéről semmilyen atrocitás nem ért. Volt egy nagyon helyes osztálytársnőm, aki nem volt zsidó, akivel nagyon jóban voltam, és akinek a szülei is nagyon szerettek engem. Amikor már nagyon közeledtek ezek a szörnyűségek, a szülei szóltak, hogy szívesen elbujtatnak. De hát én nem tudtam, mi vár ránk. Miért kell engem elbujtatni? Dehogy jövök. Maradok a szüleimmel. Hogy ők honnan tudták, azt nem tudom. Kocsmájuk volt, biztosan több újságot olvastak, több emberrel beszélgettek, mint mi.

Gyerekkoromban nagyon kevés játékom volt. Akkoriban voltak ezek a körülbelül tízcentis kis filléres kaucsukbabák. Gumival volt hozzáerősítve a keze és a lába. Apukámnak mindig volt maradék anyaga, és az volt a fő játékom, hogy babaruhát varrtam. Azóta utálok varrni. Viszont jártam a gazdagabb barátnőkhöz, akiknek voltak játékaik, és ott játszottam. Soha nem voltam irigy, de azért fájt a szívem. Léván a zsidó elemiben volt egy osztálytársam, Reitmann Éva. Egy gazdag zsidó család volt, termény-nagykereskedők. Óriási konyhájuk volt és sok szolgáló. Reitmann Éva kicsit ütődött lány volt, és a szülei azt mondták, hogy jó hatással vagyok rá. Ott kiélveztem magam a szép, jó játékokkal. Ő meg boldogan jött hozzánk, és mindig libazsíros kenyeret kért anyámtól, mert az sokkal jobban ízlett neki, mint a sok otthoni finomság. Nagy darab, tohonya lány volt, és nagyon ragaszkodott hozzám. Én meg türelmes voltam vele, mert így jutottam hozzá játékokhoz.

A libazsíros kenyérről jut eszembe. Az anyám mindig vett egy kis libát, és ő tömte. Elöttem van, ahogy ül a földön, a lába közé veszi a liba testét, és tömi. Így volt nekünk libahús meg libazsír. Sose fogom elfelejteni, egyszer már gyönyörű kövér volt a liba, amikor szemet kapott. A bal torkára ment egy kukoricaszem, és elkezdett fuldokolni. És ugye az akkor már tréfli, nem kóser [*Ugyanis a sérült kóser állat (teréfa, tréfe, „tréfli”) elfogyasztása is tilos.* Lásd: étkezési törvények. - A szerk.].

Oda kellett adni a szomszédnak. Az anyám hetekig sírt, hogy azzal mennyit dogozott. Nálunk olyan strenk kóserság volt, hogy csuda. És ebből a rettenetes nagy hitből bennem sajnos nem maradt semmi.

A szüleimnek egy-két házaspár volt a baráti társasága, ugyancsak szegény zsidók. Szombatonként eljöttek, mindig volt amerikai mogyoró és egy kávé. Anyukámnak volt egy barátnője, akinek a lánya, Katz Vera nekem nagyon jó barátnőm volt. Apukája nem volt. Szegényt, a szemem láttára verték agyon Auschwitzban.

A szüleimnek nagyon kevés iskolájuk volt, könyv se nagyon volt otthon. Polgárista koromban már igyekeztem kölcsönkérni könyveket a barátnőimtől, ifjúsági könyveket. Könyvtárba nem voltam beiratkozva. Igazán olvasni már a háború után kezdtem. A családban én voltam a legiskolázottabb a négy polgárral. A bátyám megtanult az apjától varrni, és besegített, amíg el nem vitték munkaszolgálatra. Aztán a háború után leérettségizett estin. Rózsi nővérem csak hat elemi végzett, utána Késmárkon dolgozott a Hartmanék áruházában, ahova az apám is bedolgozott. Ott volt eladó egy darabig. Később Pestre ment gyereklánynak, ott ismerkedett meg a férjével. A gyereklány nem olyan volt, mint a cseléd, ő csak a gyerekekre vigyázott. Az Ari nővérem az elemi után a zsidó óvodában dolgozott Léván mint segédóvónő.

A szegénység akkora volt, hogy télen kicsavartuk a villanykörtét, nehogy kísértésbe essünk, mert nagyon drága volt a villany. Petróleumlámpát gyújtottunk. Ennek ellenére ezek nagyon szép, meghitt esték voltak. Miközben tollat fosztottunk, hogy legalább a nővéremnek legyen valami kis kelengyéje, anyukám mesélt az első világháborúról, aztán jiddis dalokat énekelt. Egyikre-másikra a mai napig is emlékszem. Apukám jiddis meséket olvasott. Héberül volt írva [*héber betűkkel*], de jiddis nyelven. Játszani nem játszottunk, sohasem kártyáztunk, mert anyukám nagyon haragudott a kártyásokra.

Ortodoxok voltunk. Apukám minden reggel és minden délután elment a templomba. Gyönyörű volt nálunk a péntek este és a szombat is. Akármilyen szegények voltunk, az apukám péntek este elment a zsinagógába, és ha volt ott egy snorrer, akkor hazahozta vacsorára, és annak is mindig jutott hely. Akkoriban voltak ezek a snorrerek, vándorló zsidók, akik gyalog mentek Palesztina felé. Szegények voltak. Az anyám ropogós asztalt terített, volt gefilte fis [lásd: halételek]. Szombaton a pékhez vitték a sóletet [*Azaz a péknél süttették meg szombat déli sóletet, de természetesen már pénteken, a szombat bejövetele előtt el kellett vinni. – A szerk.*], és minden szombaton volt húsleves és sólet. Gyönyörűek voltak a széderesték. Az a nagy szabásasztal meg volt terítve, és én boldog voltam, mert a pészahi edények sokkal szebbek voltak, mint a hétköznapiak. Szóval úgy éltünk, mint egy rendes vallásos zsidó család, amelyiknek szent a vallás. Sose fogom elfelejteni: Pészah második napján gyönyörű idő volt, mentem az utcán, volt egypár fillér nálam, és fagyaltot árultak. Teljesen megfeledkezve magamról vettem egy fagyit. Nyaltam a fagyit, amikor egyszer csak belém villámlott: mit csinállok, hát én humecet eszem [*Mármint hogy a fagyalttólcsér számított „humecnek”*]. Lásd: homecolás, Pészah. – *A szerk.*] Azt hittem, hogy a föld azonnal meg fog nyílni alattam, és a nagy bűntől el fogok süllyedni. Eldobtam a fagyaltot, mint egy őrült, bementem egy mellékutcába, ahol senki nem látott, és ledugtam az ujjamat a torkomon, hogy kihányjam. Nem mondtam el otthon, ez az én nagy titkom maradt. Emlékszem, a bátyám, amikor már nagy lett, nem akart minden reggel imádkozni. Ugye föl kellett venni a táleszt és a ciceszt. Anyukám azt mondta, hogy azt nem tudom neked megparancsolni, hogy a szívedből imádkozz, de

amíg itt élsz az én házamban, megparancsolom, hogy a táleszt és a ciceszt minden reggel vedd föl. Nem volt pardon, föl kellett venni. Anyukám és a lányok az ünnepeken mentek templomba. Anyukám parókat hordott, szigorúan parókás volt. A lányok már nem. Egy lányának az esküvőjét érte meg, Pesten itt voltunk Rózsi esküvőjén. Az ő férje nem volt vallásos, anyósa, apósa sem. Anyámmal nem nagyon szerették egymást. Szóval ennyire játszott szerepet a vallás a mi életünkben.

Anyukám rettenetesen tiszta volt. A konyhában fapadló volt, azt minden pénteken fölsikálta. Rongyszőnyegekkel volt letakarva, azokat is állandóan mosta. Zöld növény nem volt a lakásban. A házimunkában nemigen kellett segítenem. Anyám csinált mindent. De segítettem például az apámnak a fércet kiszedni, és ezért kaptam mindig egy kis tábla csokoládéra valót. Olyan nem volt, hogy a házimunkában valami az én reszortom lett volna. De szerettem segíteni kenyeret dagasztani. Néha segítettem egy kicsit a takarításban, de például padlót súrolnom nem kellett. A vasalásban az apám segített, mert ő nagyon szépen tudott vasalni. Anyukám mosott a teknőben. A főzésnél igyekeztem egy kicsit segíteni, mert érdekelt a főzés. A sóletkészítésnél ott voltam. Láttam, ahogy a herzlit tölti, összevarrja. Kétféle töltött herzli volt, az egyik, amelyik paprikás liszttel volt megtöltve, ez volt a kugli, a másik rizses hússal. Ez már feltét volt [*Máshol „helcinek” vagy „halslinak” mondják a töltött libanyakat. – A szerk.*]. Vaj sose volt nálunk a házban. Volt a Ceres margarin [*Kókuszolajjal készült zsiradék. – A szerk.*], volt a libaszír és olaj.

Léván, amikor már kezdtem kamaszodni, a barátnőimmal töltöttem a szabadidőmet. Összejártunk, elmentünk a korzóra sétálni, néha, nagyon ritkán eljutottunk egy moziba. Akkor már voltak fiúk is a társaságban. Léván nem volt színházi társulat, de időnként jött, és akkor a moziban volt a színházi előadás. Oda nagyon ritkán jutottam el, nem a szüleimmel mentem, hanem a barátnőimmal. Moziban egyszer-kétszer voltam az anyukámmal, emlékszem, Chaplin filmjét láttuk. Úszni már Pesten tanultam meg, felnőttkoromban, biciklizni sose. Korcsolyázni szerettem volna, mert Rózsi nővérem nagyon sportos volt, mindent csinált, tudott korcsolyázni is. Egyszer fölcsatoltam a kurblis korcsolyáját, kimentem az udvarra, és nagyokat estem. A nővérem járt szlovák tornaegyletbe, ami nem került pénzbe, és nagyon jól tornázott. Ezenkívül járt a somérosokkal is kirándulni, mindenfelé [lásd: Hasomér Hacair Szlovákiában; Hasomér Hacair Magyarországon].

A németek bevonulása után már nagyon gyorsan történtek az események. Május elején már berendeztek Léván egy gettót a téglagyárban a Léva környéki zsidóknak. Gyalogszerrel jöttek, hűvös volt, és emlékszem, teával vártuk őket az utcán. Május közepén már a lévai zsidóknak is csináltak egy gettót a kaszárnnyában. Nekünk oda kellett volna menni, de a házunkban lakott egy kisgyerekes házaspár is, és a gyerek skarlátos lett. Akkor úgy látszik, még féltek attól, hogy a tömegben ki fog törni egy skarlátjárvány, így föl voltunk mentve a gettóba menés alól. De szuronyos csendőr állt a kapunk előtt. Akkor négyen voltunk otthon, édesanyám, édesapám, Aranka és én. Rózsi Pesten volt, Dezső munkaszolgálatban. Még volt annyi lisztünk, hogy nem kellett kimenni, mert vásárolni sem engedtek ki. De ez nem tartott sokáig. Június elején, egy pénteki napon anyukám épp a barheszt sütötte, az egyik már bent volt a tűzhelyben, a másik még nyersen a tepsiben, egyszer csak örült robajjal berohantak a házba a németek és a csendőrök, és ordítva, szitkozódva, gyorsan, gyorsan, rohadt zsidók, pakoljatok össze, be kell menni a gettóba. Csak annyit volt szabad vinni, amennyit a kezünkben el tudtunk vinni. Hajtottak, hajtottak, és szegény apám bent felejtette azt a sábesz bojtliját, azt a kis hímezett zsákot, amiben a talesze és a tvilemje [lásd: imaszíj] volt. Visszarohant, hogy a nélkül nem lehet elmenni. Utánamentek, össze-

vissza rugdalták, meg is pofozták, és kihajtottak minket az utcára. Ott már várt ránk a teherautó, elvittek a laktanyában lévő gettóba. A háziasszonynak volt egy kutyája, az a szerencsétlen rohant a teherautó után, de aztán egy idő múlva már nem bírta. Az embernek az volt az érzése, hogy az volt az egyetlen élőlény, aki szánalmat érzett irántunk.

A gettóban elég rövid ideig voltunk. A földre szórt szalmán aludtunk. Anyukám segített a konyhán főzni. Egész nap, állandóan jöttek a németek és a csendőrök, ordítottak, hogy adjuk oda az eldugott pénzünket meg az ékszereket, mert megtizedelnek bennünket, ha valakinél találunk. Nekünk nem volt mit leadni, de azt a kis ezüstgyűrűt is elvették, amit a ballagáskor kaptam, és amibe bele volt vésve, hogy öt év múlva találkozunk. Az anyukámnak volt egy arany fülbevalója, és volt a jegygyűrűje. A testvéremnek is volt egy gyűrűje, azt elásták az udvaron. A testvérem a háború után a fél udvart felásta, és nem találta.

Június közepén egyszer csak sorba állítottak minket, mindenki vitte a batyuját, és mentünk ki az állomásra. Még mindig nem tudtuk, hogy mi lesz velünk. Mindenki próbált minél többet magával vinni. Elég messze volt az állomás, és az ember amúgy is el volt keseredve, nehéznek tűntek a batyuk, és itt-ott elejtettek csomagokat az emberek. Akkor kint állt a lakosság, és mohón lesték, hogy mikor lehet valamit elkapni, hogy mit lehet szerezni. Az állomáson már vártak ránk a vagonok. Én anyukával és apukával kerültem egy vagonba. Ari testvéremnek volt egy vőlegénye, aki munkaszolgálatos volt, és ő a vőlegénye egyedül lévő anyukáját kísérte. Így nem kerültünk egy vagonba. Gondoltuk, hogy ahol kiszállunk, majd biztos találkozunk vele.

Hogy milyen volt a vagonban, ezt nem kell leírni, ezt már sokan leírták, és ez mindenütt ugyanolyan volt. Hosszú évekig volt egy visszatérő lidérces álmom. Kucorogtunk a motyóinkon, én az anyukám és az apukám között, és az anyuhoz bújva simogattam az arcát. Volt az arcán egy kicsit kiálló szemölcs. És mindig éreztem, hogy csupa könny. Állandóan sírt, és én törölgettem a könnyeit. Ez úgy megmaradt bennem, hogy nagyon sokáig ezt álmodtam. Fölébredtem, és még éreztem a tenyeremen azt a szemölcsöt. Ilyenkor hisztérikus sírógörccs jött rám, szegény férjem alig tudott megnyugtatni. Nem emlékszem pontosan, körülbelül három napig tartott az út. Főleg éjszaka utaztunk. Egyszer napközben Kassán álltunk. Már akkor nem volt ivóvizünk, pedig még nem sokat mentünk. A vagon oldalán lévő kis nyíláson keresztül nyújtottuk a kezünket, hogy adjanak már egy kis vizet, de nem adott senki. Útközben az emberek veszekedtek, verekedtek az idegességtől. Rémes állapotok voltak. Szomjasak voltunk, szörnyű hőség volt júniusban. Összezárva a búzban. Nem volt elég, hogy a kübli is túlfolyt egy pillanat alatt, de még a tehéntrágyától sem tisztították meg a vagonot. Szinte fuldokoltunk. Talán nem is lehetett volna tovább kibírni. Anyámnak volt egy olyan furcsa érzése, hogy még azt is el fogják tőlünk venni, amit idáig hoztunk, ezért rám adott egy elég nagy cipőt, több pár harisnyát meg zoknit, két ruhát. Úgyhogy ebben a hőségben azt hittem, meghalok. Arra gondolt, hogy ami a testünkön van, azt talán nem fogják elvenni. Egyszer csak megállt a vonat, őri zaj, kiabálás valamilyen szláv nyelven, gondolom, lengyelül. Rohantak felénk, és láttuk, hogy ez egy fogolytábor, mert csíkos ruhában voltak. Mivel teljesen el volt gémberedve a lábunk, ők húztak le bennünket a vagonokról. Az SS-ek ordítottak meg ütöttek. Ott kellett mindent hagyni a vagonban. Azonnal kettéválasztottak, külön a nőket, külön a férfiakat. Apukát is rögtön ellökték mellőlünk. A vagon mellett állították fel a férfiakat ötös sorokban, aztán a nőket. Ami nekünk nagyon furcsa volt, hogy ezek a rabok sokszor fogták és kitepték a gyerekeket az anyjuk kezéből, és odaadták valamelyik öreg néninek. Utólag megtudtuk, hogy ezt azért csinálták, hogy legalább az anyát megmentésük. De ezeket a jeleneteket

nem fogom soha elfelejteni. Mi, anyukával kerestük Arit a tömegben, de nem találtuk. Minket is sorba állítottak, útnak indítottak. A birkenauai bejárat jobb oldalán ott állt Mengele és egy csomó katona, és mutatott, hogy jobbra vagy balra. Odakerültünk, anyukát mindjárt bal oldalra küldték, engem a jobb oldalra. Én nem akartam az anyutól elszakadni, és rohantam utána. Jött egy SS, és egy gumibottal rá akart verni a fejemre. Anyukám megijedt, és mondta, hogy menj, menj, biztos fogunk még valahol találkozni. Kétségbeesve mentem a többiek után, és kezdtem megint keresni a tömegben Arit, de nem találtam. Elmentünk egy dróttal elkerített rész mellett, akkor még nem tudtuk, hogy ez milyen drót, és ott rongyokba öltözött kopasz nőket láttunk, akik ordítottak, hogy adjatok ennivalót, úgylis elveszik tőletek. Artikulálatlan hangon ordítottak, mi azt hittük, hogy ez valami örültek háza. Meg voltunk győződve róla, hogy valami bolondok háza mellett megyünk el. Megérkeztünk a fertőtlenítőhöz, rögtön mindenünket le kellett venni, meztelenre vetkőzni. Jöttek ezek a robotszerű nők, csíkos ruhában, mindenütt leborotváltak minket, mentünk a tus alá. Amikor kijöttünk, akkor ugyanezek a robotszerű nők jöttek nagy spricikkel, a fejünkre meg a hónunk alá spricceltek egy égető fertőtlenítő folyadékot. Le kellett hajolnunk, és még hátulról is kaptunk egy spriccet. Ez olyan megalázó volt. Egyik percről a másikra úgy éreztük, hogy nem vagyunk azok az emberek, akik nem is olyan régen szálltak a vagonokba.

Utána kikergettek a barakkon kívülre, és vártuk, hogy valami ruhaneműt osztanak ki nekünk. És ahogy ott álltunk meztelenül, kopaszon ötös sorokban, egyszer csak a hátam mögött meghallottam Ari hangját. Mély, senkivel össze nem téveszthető hangja volt. Hátranéztem, alig ismertük meg egymást meztelenül, kopaszon. Hogy észre ne vegyék, valahogy egymáshoz sodródtunk, és szorosan összekapaszkodtunk. Akkor jött a ruhaosztás. Mi nem csíkos ruhát, hanem agyonrongyolódott civil ruhát kaptunk. Olyan rongyos volt, hogy azt se tudtuk, melyik lyukon kell bedugni a fejünket vagy a karunkat. Aztán jöttek megint ezek a robotok, és széles ecsettel egy piros csíkot festettek a hátunkra, a ruhára. Aztán elindítottak bennünket, és megérkeztünk a birkenauai BIII-as lágerbe, ami tudvalevően a legeslegrosszabb láger volt egész Birkenauban. Akkor hevenyészve építették fel gyorsan a magyar csoportoknak, még nem is volt teljesen készen. Csak a négy fal, a puszta föld és a tető. Nyolcszáz vagy ezer nőt bekergettek ebbe az egyetlen barakkba. Olyan szorosan voltunk, hogy megfordulni se tudtunk. Ha valakinek ki kellett menni a latrinára éjszaka, az borzasztó volt, mert a testeken keresztül kellett lépkedni, és ütötték, verték, csipkedték az ember lábát, úgylahogy nagyon meggondoltuk, hogy kimenjünk vagy sem. Ezt a lágert úgy hívták, hogy Mexikó, mert olyan rongyosak voltunk, és sokan átdugták a fejükön azt a rongyot, és lógott a testünkön, mint egy poncsó.

A következő napon bejött egy delegáció, egy SS-tisztnő több katonával és a lengyel *blockälteste*, akit úgy hívtak, hogy Ljuba, és megkérdezték, ki az, aki még nem múlt el tizenhat éves. Az mehet az anyjához. Én boldog voltam, hát akkor mégiscsak igaza volt anyukának, hogy fogunk találkozni, és sokadmagammal azonnal föltettem a kezemet. Na de ott volt Ari, akit előző nap láttam viszont, és borzasztó nehezen búcsúztunk egymástól. Még ő vigasztalt, hogy ő már nagylány, hat évvel idősebb, majd csak meglesz egyedül. Nekem csak jobb lesz, ha anyukával lehetek. És ez a Ljuba, aki amúgy nagyon undorító volt, nézte ezt a jelenetet, és láttam az arcán, hogy olyan furcsán néz. Odajön hozzám, és az volt a szerencsém, hogy beszélek németül, „Miért hazudsz? Én tudom, hogy már elmúltál tizenhat éves. Itt nem lehet hazudni. Biztos nem akarsz dolgozni.” És rángatott. És akkor ez az SS-nő megkérdezte tőlem, hogy mi az igazság, elmúltál már tizenhat éves vagy nem. És ösztönösen éreztem, hogy hazudni kell, és azt mondtam, hogy igen, sőt már tizenhét leszek. Két

marha nagy pofont lekevert, és a grabancomnál fogva odavágott a földre, Ari mellett. Később kiderült, hogy így menekültem meg a haláltól. Akkor sok ismerős lány elment, és soha többet nem láttuk őket. Azóta sokat gondolkodtam azon, hogy ez a Ljuba, aki állandóan ordított velünk, mint a sakál, és állandóan megtizedeléssel fenyegetőzött, miért tette ezt. Valami oka kellett hogy legyen. És sok évvel később azt a teóriát állítottam fel magamban, hogy talán neki is lehetett egy kisebb testvére.

Reggel háromkor el kellett hagyni a barakkot, és egész napon át *appel*t állni. Ötös sorokban. Ismeretes a különös éghajlata ennek az Auschwitznak, hogy még a meleg nyáron is olyan hidegek voltak a reggelek, hogy dideregtünk ezekben a rongyokban. Alsóneműnk nem volt. Napközben pedig olyan hőség volt, hogy a fejünk teteje, a fülünk, és ahol kilógott a testünk a rongyokból, hólyagosra égett. Még az enivalót is az ötös sorokban kellett elfogyasztani. Nem úgy volt, hogy mindenkinek megvolt a saját edénye és kanala. Senkinek nem volt. Ötös sorokban álltunk, és a lötyyből, amit kaptunk, kortyoltunk kettőt-hármat, és hátraadtuk. De ami még borzalmasabb volt, mint az éhség, az a szomjúság. A BIII-as lágerben semmi ivóvizünk nem volt. A láger közepén volt egy árok, tele volt koszos vízzel, és volt, aki annyira megőrült a szomjúságtól, hogy ivott belőle, aztán beteg lett, és belehalt. Ebben a hőségben, a tűző nap alatt, szörnyű volt a szomjúság. Időnként, de nem rendszeresen, jött egy tartálykocsi. Amikor megpillantottuk, mint az őrütek vetettük rá magunkat. De mindig ugyanaz a szadista állat sofőr volt, és mindig megismétlődött a jelenet. Kiszállt a kocsiból, levette az övét, a fém csattal körbevert bennünket, elkergetett a víztől, aztán kivett a kocsijából egy rongyot, és a mi ivóvizünkkel előbb tisztára mosta a tartálykocsit. Alig vártuk, hogy kész legyen, és rávethessük magunkat a vízre. Aztán még azzal szórakozott, hogy némelyikünket megfogott a nyakunknál fogva, és belenyomta az arcunkat a vízbe, hogy majdnem megfulladtunk, és marha nagyokat röhögött rajtunk.

Hamar lefogytunk és legyengültünk. Még mindig reméltük, hogy fogunk találkozni a szüleinkkel. Habár láttuk ezeket a kéményeket, amelyekből mindig jött ez a borzalmas szagú füst. Azt gondoltuk, hogy biztos a hajunkat égetik. Aztán idővel ezek a lengyel vagy szlovák, csíkos ruhás rabok, akik a központi lágerből jöttek át, megsúgták nekünk, hogy nagyon vigyázzunk magunkra, ne betegedjünk meg. Ha nem érezzük jól magunkat, akkor se jelentsünk beteget, mert a munkaképteleneket, a betegeket kivégzik a gázkamrában, és amit ott látunk füstöt, az a krematórium füstje, azon keresztül száll el a hozzátartozóink lelke. Ettől kezdve, már nem csak attól féltünk Arival, hogy szétválasztanak minket, mert sokszor volt szelekció [lásd: szelektálás], hanem attól is, hogy a halálba visznek. Elég gyakran jött még Mengele is, akkor le kellett venni a ruhánkat, és kezünket a fejünk fölött tartva kellett elmenni előtte. Mindig volt, akit kiválogatott, és akit soha nem láttunk viszont.

Hét hetet voltunk Auschwitzban. Július végén megint volt egy nagy szelekció, akkor belekerültünk mi is. Ezer nőt választottak ki, és elvittek bennünket a lágeren kívülre, valami káposztaföldre. Ott álltunk egész nap, már ránk esteledett, még mindig ott álltunk. Akkor valamivel több vacsorát kaptunk. Már éjszaka volt, és még mindig ott álltunk, hajnalodott, amikor egyszer csak útnak indítottak, és megérkeztünk egy fertőtlenítő barakkhoz. Megint levetkőztünk, bementünk a tusolóba, és ahogy álltunk a tusolóban, egyszer csak elaludt a villany. Őrült pánik tört ki, torkunk szakadtából ordítottunk, hogy most kell meghalnunk, és akkor ránk ordítottak a németek, hogy fogjuk be a szánkat, mert légiriadó van, azért oltották el a villanyt.

www.hmd.org.uk Trude Levi “She Isn’t Worth A Bullet”), valamint a Herczogová Jolanával készült interjút a Centropa.hu honlapon. - A szerk.].”>Újból lenyírták a hajunkat, kaptunk egy valamivel rendesebb ruhát, megint vagonokba szálltunk, és néhány nap múlva, augusztus másodikán érkeztünk meg Hessian-Lichtenauba [Hessian-Lichtenauban Buchenwald egyik melléktáborra volt. - A szerk.]. Ez az utazás is elég borzalmas volt, de nem volt olyan borzalmas, mint az auschwitzi, mert kaptunk valamennyi ennivalót, és inni is adtak. A zsúfoltság ugyanolyan nagy volt. Egyszer csak megállt a vonat, kinyíltak az ajtók, és várt minket a leendő lágerőrség, és - mint később megtudtuk - emberek a gyárból. Összecsapták a kezüket, hogy úristen, mi nem csontvázakat, hanem munkaerőt vártunk. Mi voltunk az első és egyetlen magyar csoport Auschwitzból. Rengeteg fogoly volt, de azok nem Auschwitzból. Kiszálltunk, és elvittek bennünket a városka szélén levő lágerba. Nagyon boldogok voltunk, arra gondoltunk, hogy egy gyárban dolgozni Németországban, sansz arra, hogy túl fogjuk élni. A lágerkörülményeket mutatja, hogy addig hétszáz francia lakott ott, és minket, ezrünket bezsúfoltak ugyanarra a helyre. De mégis, mindenkinek volt egy priccse, volt egy takarója. Volt egy ebédlő, ahol étkezni lehetett, volt tányér, és volt kanál. Két hétig nem kellett dolgozni. Megpróbálták bennünket egy kicsit fölerősíteni, hogy képesek legyünk erre a munkára [Lásd Trude Levi, egy Szombathelyről deportált egykori fogoly beszámolóját is (www.hmd.org.uk Trude Levi “She Isn’t Worth A Bullet”), valamint a Herczogová Jolanával készült interjút a

Centropa.hu honlapon. - A szerk.]

Két hét után elkezdődött a munka Hirschagenben, a hitleri birodalom második legnagyobb lőszergyárában. Nagyon hamar rájöttünk arra, hogy ez a munka nekünk mindennapi életveszélyt jelent. A munka elsősorban nagyon nehéz volt, ráadásul – mivel robbanóanyagokkal, trinitrotoluollal és pikrinsavval töltötték ezeket a nagy gránátokat, amiket az aknavetőkből használtak – az egészségre is nagyon káros volt, és robbanásveszélyes is volt. Eleinte tehervagonból átalakított vonattal mentünk a munkába, amibe fapadokat szereltek, de ez rövid ideig tartott, mert kellett a vonat a katonaságnak. Sokszor álltunk az állomáson, és vártuk a vonatot, ami nem jött, és akkor már késéssel indultunk neki, föl a hegynek. Közben a cipőnk, amiben érkeztünk, elrongyolódott. Kaptunk faklumpákat. El lehet képzelni, hogy hajtottak bennünket az SS-ek kutyákkal és botokkal föl a hegyre, hogy el ne késsük a műszakkezdést. Télen a klumpa talpára vastagon ráragadt a hó, összevissza bicsaklott a bokánk, majdnem kitört a lábunk. Nem volt harisnyánk se. Kaptunk két kapcát ehhez a klumpához, amit fejkendőnek használtunk, mert fázott a fejünk. Nagyon hosszú volt egy munkanap, mert két sihtában dolgoztunk: reggel hattól este hatig, és este hattól reggel hatig.

A munkánk abból állt, hogy nekünk kellett a robbanómasszát összekeverni. Aztán megfőzték, és a forró masszát be kellett önteni a gránátokba. A testvérem egész idő alatt ezt csinálta. Úgyhogy amikor hazajöttünk, hosszú évekig tébécés volt. Amikor megtöltötték, akkor bekerült egy másik helyiségbe, ahol a lehűtés volt. Ugyanis ez egy olyan massa volt, hogy a tetején kezdett hűlni, és jégszerű hártya képződött rajta. Azt föl kellett törni sárgaréz pálcával, csak azzal volt szabad hozzányúlni, és kevergetni, hogy egyenletesen hűljön, és ne legyen légbuborék a masszában. Egy-egy ilyen gránát közel harminc kiló volt. Amikor a szalag végén dolgoztam, nekem kellett elkapni, és rárakni egy kocsihoz, amire hatszor hat gránát fért rá. A kocsin tüskék voltak, és a farkánál fogva raktuk rá a tüskékre. Így álltak ezek a gránátok. Amikor kész volt, bekerült a raktárba. Volt, amikor a bevagonírozásnál dolgoztunk.

Én különböző helyeken dolgoztam. Voltam az előkészítésnél, az még egy jó munka volt, mert ott az üres gránátokat kellett töltésre előkészíteni. Emlékszem, még Ózdról is jöttek hüvelyek. Le kellett csavarni a fejét, a farkához kötni, és így előkészíteni. Aztán dolgoztam a hűtésnél is, ahol a sárgaréz pálcával kellett kevergetni. Azért volt szörnyű munka, főleg az éjszakai sihtában, mert az ember belélegezte ezt a borzasztó keserű gőzt, és attól elkábult. El is vesztettem egy pillanatra az eszméletemet, és arra ébredtem, hogy ez a forró nyavalya belespiccelt az arcomba. Mindig tele volt az arcom és a kezem égési sebekkel. Voltak ott németek is, akik hasonló munkát végeztek, de azoknak komoly overalljuk volt, bőrkötényük, maszkjuk. Nekünk semmink nem volt, abban az egyetlen rongy ruhában csináltunk mindent. Nagyon rövid idő alatt sokan megbetegedtek. Mindenkinek sárga lett a bőre, a szemfehérje, a körme. Úgyhogy az emberek, akik láttak minket vonulni, azt mondták, hogy jönnek a kanárik. Volt, amikor a bevagonírozásnál dolgoztam. Ez általában éjszaka volt, és ott együtt dolgoztunk francia kényszermunkásokkal. Ők mutatták meg nekünk, hogyan lehet úgy megcsonkítani ezeket a gránátokat, hogy ne működjenek. A gránát egyik végén volt egy bakelitcsavar. Azt kellett kicsavarni, és kihúzni a gyújtózsínort. Amikor csak lehetett, boldogan csináltuk, legalább egy kicsit kielégített bennünket. De nem volt veszélytelen dolog. Voltak, akik azt csinálták, hogy amikor keverték a masszát, havat keverték közé, állítólag az is elrontotta.

A gyárban sok nő volt, német nők is voltak, úgynevezett *dienstverpflichtete*. Azt jelenti, hogy munkaszolgálatra kötelezett. Ők nem rabok voltak. Volt köztük olyan, aki politikailag nem volt nagyon megbízható. Nekik sem volt nagyon jó dolguk, ők is egy lágerben laktak, persze jobb körülmények között, mint mi. Ők azért kerültek ide, mert nem volt elég munkás, a férfiak a háborúban voltak. Ezért kellett sok nőt foglalkoztatni. Nekem volt egy ilyen munkatársnőm az előkészítésnél, akit nagyon szerettem. Egy fiatal kis nő volt, én meg szinte gyerek voltam még, sajnált engem. Dalocskákra tanított, sokszor az éjszakai sihtában lefektetett az üres hüvelyekre, és rongyokkal betakargatott, hogy aludjak. Volt, amikor hozott egy kis ennivalót, pedig nekik sem volt sok. Szóval volt köztük rendes is, és ebből látszott, hogy van olyan, aki még a legrosszabb körülmények közt is ember tud maradni. Ez nekem borzasztó fontos volt a túléléshez is, hogy akarjak túlélni, hogy ne veszítsem el a hitemet az emberségben és az emberiségben.

1944 októberében már sokan nem bírták ezt a munkát. Volt egy nagy szelekció, kétszázhat embert válogattak ki, akik munkaképtelenek voltak, de volt olyan is, aki önként ment az anyjával vagy a testvérével. Azt mondták, hogy könnyebb munkára viszik őket, valami papírgyárba. De aztán a háború után, buchenwaldi dokumentumokból kiderült, hogy ezt a kétszázhat embert visszavitték Auschwitzba, és soha többet nem jöttek haza. Közben egyesével is vitték el embereket. Például egy nőt, aki nagyon takargatta a terhességét, de aztán egy idő múlva már nem lehetett, visszavittek Auschwitzba. Volt, aki megbolondult, azt is elvitték.

Az volt a szerencse, hogy nem bombázták ezt a gyárat. Később azt hallottuk, hogy az angolok és az amerikaiak állítólag azt hitték, hogy ebben a gyárban csinálják a V2-t, és szerették volna épségben megszerezni.

1945. március huszonkilencedikéig voltunk itt. Akkor evakuáltak minket, amikor már majdnem ott voltak az angol-amerikai csapatok. A franciák nagyon tartották bennünk a lelket. Ők még újsághoz is hozzájutottak, ők súgták mindig nekünk, hogy tartsunk ki, már nem tart sokáig, már nincsenek messze a szövetséges csapatok. Már nagyon közel voltak, hallottuk az ágyúdörgést, amikor március huszonkilencedikén sorba állítottak minket. Előtte egy-két napja már nem dolgoztunk. A gyártás már hamarabb megszűnt, csak takarítottunk. Megint marhavagonba raktak minket, de akkor már olyan sokan voltunk, hogy még leülni sem tudtunk. A vagonajtónál kellett hagyni egy négyzetméteres helyet az SS-Aufseherinnek, az SS-felügyelőnőnek. A mi vagonunkban egy ronda nő volt. El voltunk keseredve, hogy most már mindjárt felszabadulnánk, mit akarnak még velünk. És mit csinál az ember elkeseredésében? Elkezdtünk jósolni egymásnak a tenyerünkéből. Valamivel muszáj áztatni magát az embernek. És akkor ez a nő azt mondta, hogy nevetséges, még valami jövőben reménykedtek? Már fűtik nektek a krematóriumot.

Megérkeztünk Lipcsébe, ott leszállítottak, elszállásoltak bennünket egy volt Hitler-Jugend táborban. Priccsek voltak, ültem Ari mellett az alsó priccseken, éppen valamit igazítottunk a rongyainkon, amikor riadó volt. Addig soha nem féltünk, vártuk, hogy most már nem tarthat sokáig. Szemben volt az ablak, és egyszer csak berepült valami, és azonnal lángra gyulladt. Gyújtóbombák voltak. Pillanatok alatt lángba borult az egész tábor, hanyatt-homlok menekültünk ki. Nagyon sokan nem tudtak közülünk, és ott haltak meg. Akkortól fogva már nagyon féltünk a bombázástól. Idáig eljutottunk, és most fogunk egy angol-amerikai bombától meghalni?

Megint sorba állítottak, és elvittek a Tekla nevű városrészbe egy férfi lágerbe, és ott szállásoltak el. Két vagy három napot voltunk itt, aztán újból sorba állítottak, és elindultunk gyalog. Ez egy

majdnem háromhetes halálmenet volt, útközben nagyon sokan meghaltak. A minket kísérő SS-eknek lovas kocsijaik voltak. Volt, hogy nem bírta a ló, és az egyik megdőglött. És akkor közülünk fogtak be néhány lányt, és azok húzták a kocsit. Ez alatt az idő alatt egyetlen egyszer sem kaptunk enni. Április volt, emlékszem, virágzott a repce. Repcét loptunk a földről, vadsóskát ettünk, meg mindenféle ehető zöld dolgot. Volt, aki éjjel kimerészkedett a földekre, és marharépat lopott. Az borzasztó kincs volt. De ha az SS meglátta, azt is elvette. Nagyon rossz idő volt, ott áprilisban még hideg van, néha havas eső volt. Erre az útra egy lópokróc negyed részét kaptuk, egy háromszöget, az volt a vállunkon. Teljesen legyengültünk, emlékszem, hogy menet közben elaludtam, még álmodtam is. Ez egy pillanatig tartott, arra ébredtem, hogy a mögöttem levő meglök. Aki nem bírta tovább, abba egyszerűen belelőttek, és otthagyták. Volt úgy, hogy riadó volt, alacsonyan jöttek a repülőgépek, gépfegyverrel lőttek, akkor is sokan meghaltak, az SS-ek közül is. Elmentünk az Elbáig, átvittek az Elbán, és addig mentünk, míg velünk szembejöttek az orosz csapatok. Persze a németek nem akartak orosz fogságba esni, visszafordítottak bennünket. Mentünk vissza Lipcse felé. A végén, április huszonötödikén Lipcsétől negyven kilométerre, Wurzenban szabadultunk fel az angol-amerikai csapatok által.

Hát a szabadulás. Előző éjszaka már egy pajtába mehettünk. Bejöttek a keretből egy csomóan, ott tépték le a parolijukat az egyenruhájukról, és elkezdtek velünk beszélgetni. Hogy ők mennyire sajnáltak minket, hogy ők nagyon örülnek, hogy ennek az egésznek vége. És hogy ők ezt nem akarták, és hogy ők parancsra tették, amit velünk tettek. Még próbáltak tőlünk írást is kérni, hogy rendesek voltak hozzánk. De persze senki nem adott nekik. És akkor érzelmesen azt mondták, hogy ma még ti vagytok a foglyok, de holnap már mi leszünk, mert holnap bemegyünk Wurzenbe, és átadunk benneteket az angol-amerikai hadseregnek. Ötös sorokban mentünk, ahogy már megszoktuk, és hátunk mögött egyszer csak megjelentek motorbiciklin az amerikai katonák, és szabadok voltunk. Ez volt a fölszabadulás. A németeket rögtön különállították, és elvitték. Mi ott álltunk, halálosan kimerülten, teljes reménytelenségben, betegen, nincstelenül, éhesen. Nem tudtuk, mit kezdjünk magunkkal. Jó, most szabadok vagyunk, de nincs fedél a fejünk fölött. Odajöttek hozzánk amcsi katonák, és kérdezték: Éhesek vagytok? Persze. Akkor gyertek velünk. Elvittek az állomáshoz egy cukorraktárba. A plafonig papírzsákok voltak cukorral. Kivették a bajonettjüket, és végighasították a zsákokat, és mint egy vízesés folyt ránk a cukor. Mint az örültek, elkezdtek habzsolni, de voltak köztünk okosabbak is, és mondták, hogy vigyázzatok, lányok, mert ebbe bele lehet halni. Akinek még volt valami zsebe vagy rongyokból valami zsákféle, az telerakta cukorral. Végül összetereltek bennünket, és elvittek egy kaszárnyába, ott szállásoltak el. Ott jött le rólam először a ruha. Mint a kígyóbőr, úgy jött le a ruhámmal együtt a bőröm. A ruha megrohadt a testemen. A lányok, akiknek még több erejük volt, kimentek a városba zabrálni. Vagy kéregettek, vagy ellopták az ennivalót. Üzletből is, magánházakból is. Valahonnan loptak egy elsötétítő függönyt, és abból varrtak nekem kézzel egy ruhát. Abban a ruhában jöttem aztán haza.

Nagyon betegek voltunk, orvos nem volt. Az amerikaiak nem voltak fölkészülve ilyen szerencsétlen emberekre, és nem volt ennivaló se. Egyik nap jött egy teherautó, ami meg volt pakolva mindenféle jóval, és kidobálták nekünk. Persze csak azoknak jutott, akik erősebbek voltak. A gyengébbeknek továbbra sem volt ennivalójuk. Borzasztó nehéz hetek voltak. Május nyolcadikán kimentek az amerikaiak, és bejöttek az oroszok, mert később ez a rész NDK lett [*Németországot a második világháború befejeződése után a megszálló szövetséges hatalmak négy övezetre osztották föl. 1949-ben a három nyugati megszálló hatalom egyesítette saját megszállási övezeteit,*

és a nyugati zóna 10 tartományából létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK, a köznapiban: Nyugat-Németország). Erre válaszul a Szovjetunió, szintén 1949-ben a saját megszállási övezetében lévő 5 tartományból létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot (NDK). Berlin, a főváros továbbra is négyhatalmi megszállás alatt maradt, keleti része lett az NDK fővárosa, az NSZK fővárosa pedig Bonn lett. Az NDK vezetése 1961-ben felhúzta a Kelet-Berlint Nyugat-Berlintől elválasztó ún. berlini falat, amely a megosztott Európa szimbóluma maradt 1989-ig. Az NDK-ban az 1990. márciusi választásokon az újonnan alakult jobboldali pártok győztek, és az újjáalakult tartományok októberben csatlakoztak a Német Szövetségi Köztársasághoz. Ezzel az NDK mint önálló állam megszűnt. – A szerk.]. Az oroszok jobban szervezettek voltak, rögtön konyhát állítottak föl, fejadagot állapítottak meg, és attól kezdve nem volt éhezés. De ezek a ruszki katonák annyira ki voltak éhezve a nőkre, hogy megerőszkoltak egypárat közülünk. Úgy féltünk, mint a fene. Éjszaka dörömböltek, és ordították, hogy lőnek, ha nem nyitjuk ki az ajtót. Még szörnyűbbnek álcáztuk magunkat, mint ahogy kinéztünk. De volt úgy, hogy elkaptak egy-két lányt, és azok nagyon betegek voltak végig. (Az amerikai katonák egy tábla csokoládéért annyi szép német lányt kaptak, amennyit csak akartak.)

Itt voltunk, nem tudom már pontosan, mennyi ideig. És akkor elvittek bennünket Saganba [?], egy karanténba. Ott is orosz fennhatóság volt, de ott rend volt és szigor. Ott aztán kapott mindenki orvosi kezelést, rendesen elláttak minket, rendesen élelmeztek. Közben Léva újból Csehszlovákia lett. Június végén csehszlovák autóbuszok jöttek értünk, és minket, csehszlovák lányokat elvittek. A magyar lányok ott maradtak, őket még elvitték Berdicsevbe dolgozni [*Ukrajnai város, Zsitomir körzetében.* – A szerk.], és csak október végén kerültek haza. Minket elvittek a cseh-német határra, ott kaptunk egy igazolványt, amiről fénykép is van [*lásd a Hujpu018-as számú képet*], és kaptunk egy kis pénzt is. Olyan zsúfoltak voltak a vonatok, hogy a tetején is utaztak, mi pedig olyan gyengék voltunk, hogy nem tudtuk magunkat felveszekedni. Arival nekiindultunk gyalog. Nem számított, hol esteledik ránk, bárhol lefeküdtünk, és végigaludtuk az éjszakát. Elérkeztünk Pozsonyig. Nekem mind a két lábam bedagadt, leültem a járda szélére, és azt mondtam, Ari, én nem tudok egy lépést sem továbbmenni. Nem tudtuk, mit kezdjünk magunkkal, amikor találkoztunk két lévai fiúval, akik akkor már üzleti úton jártak. Szállodában laktak, elvittek minket a szállodába, átadták az ágyukat. Rendesek voltak, mert egész éjjel borogatták a lábamat, de nem használt. Egyszerűen nem tudtam járni. Elhelyeztek egy kórházban, azt hiszem, vagy a Joint, vagy a zsidó hitközség által felállított olyan kórház volt, ahol csupa ilyenek voltak, akik visszajöttek. Ketten feküdtünk egy ágyban. Ott megállapították, hogy furcsa a vérképem, ami egyértelműen ettől a mérgegyagtól volt. Azóta is, a mai napig vérhígítón élek. Közben Ari testvérem hazajött Lévára. Nem nagyon tudtuk a kapcsolatot tartani Léva és Pozsony között. Pár hét múlva visszajött értem, mondta, hogy nincs már otthonunk, a lakásunkban idegenek vannak. Semmit a világon nem talált meg. Fölásta a fél udvart, de nem találta a gyűrűket. Léván a zsidó hitközség berendezett egy otthont azoknak, akiknek nem volt semmijük. Egy bolgár zöldséges teherautón mentünk haza Lévára, és beköltöztünk ebbe az otthonba. Akkor még reméltük, hogy apukám, aki két évvel fiatalabb volt, mint a mama, talán haza fog jönni. De hazajött egy lévai orvos ismerős Dachauból, és mondta, hogy ne várjuk apukát, mert együtt volt vele Dachauban, és a karjai közt halt meg egy borzalmas betegségben. Nehéz cementzsákokat cipeltek emeletre valami építkezésen a Dachau melletti Allachban, nem tudtak tisztálkodni, a cementpor belement a pórusaiba, összekeveredett az izzadsággal, és tulajdonképpen megfulladt. Elég sokan haltak meg ott így. Dachau mellett, Allachban volt.

Nem tudtuk, mit csináljunk. Arra gondoltunk, hogy Rózsi testvérem talán túlélte, mert őt nem deportálták Budapestről. Valaki ment Pestre, odaadtuk neki a nővérem címét, ami persze már nem volt az, de ott megkapta az aktuális címét, kiderült, hogy túlélte, és a Hegedűs Gyula utca 22-ben lakott, egy kétszoba-hallos lakásban. Nagyon sok embert fogadtak be, távolabbi rokonokat is. Akkor már ott volt nála a bátyám is. Dezső először Bánhidán volt munkaszolgálatos, aztán az egész zászlóaljat vitték Ausztriába. Közben megbetegedett, tífuszt kapott, és otthagyták valahol Sopron környékén. Valahogy eljutott Csornáig, ott kórházba került, valamennyire rendbe hozták, és ő is Rózsi testvéremhez ment Pestre. Értünk már ő jött Lévára. Így kerültünk Budapestre 1945. nyár végén

Rózsi 1939-ben esküdött Rosenberg Gyulával, aki 1948-ban meghalt vérzékenységben. 1949-ben nagyon hamar újra férjhez ment Matkovics Józsihoz. Tulajdonképpen ő mentette meg az Rózsi és a lánya életét, az általa szerzett papírokkal bujkáltak egy darabig. A papírok szerint Rózsi a gyerek keresztanyja volt. A gyerek kicsi volt, egyszer közölte, hogy látom, hogy nem a keresztmamám vagy, hanem az anyukám. Erre fölfigyeltek a pincében, és akkor önként bement a gettóba, és ott szabadult föl. Matkovicsal egy házban laktak a Huba utca 8-ban, ismerte a családot. Nagyon rendes fiú volt ez a Matkovics. Proligyerek volt, aztán a háború után tanult, és a végén ilyen híradás-technikai mérnök lett. A leendő Videoton gyárnak volt az igazgatója. Ő is meghalt trombózisban, harminchat éves korában.

Dezső nem sokáig lakott Rózsínál, elment albérletbe. A Csanády utcában lakott a leendő felesége, akinek a férje nem jött vissza a munkaszolgálatból. Dezső a háború után különböző szövetkezeteknél volt, de nem mint szabó [lásd: kisipari szövetkezet]. Közben leérettségizett estin. Sokáig volt a Kézműipari Vállalatnál osztályvezető. Aztán pár évig katona volt, és 1956 után megint különböző ipari szövetkezetekben volt középvezető, amíg nyugdíjba nem ment. A gyerekeiket nem nevelték zsidónak. Egyik gyerekének sem zsidó a felesége. A nagyobbik fiú erősen zsidó érzelmű, még a felesége is, annak ellenére, hogy keresztény. A kisebbik elvett egy falusi lányt, és még katolikus egyházi esküvőt is tartottak. A bátyám sajnos nincs jóban vele, mert odáig jutott, hogy inkább jobboldali érzelmű, és inkább tagadná a zsidóságát, ha lehetne. A két gyerek sincs egymással beszélő viszonyban.

Ari nővérem először óvodában dolgozott, aztán tébécés lett. Éveken keresztül nem tudott dolgozni. Amikor meggyógyult, akkor előbb könyvesbolti eladó lett, majd egy kis könyvesbolt vezetője, és innen ment nyugdíjba. Soha nem házasodott meg.

Én 1949-ig laktam Rózsínál, és egyre rosszabbul jöttem ki vele. Nagyon szerettem volna tovább tanulni, de ő és a férje, Rosenberg Gyula is azt mondta, hogy képelem, ezt nem engedhetem meg magamnak, menjek el dolgozni, és igyekezzek minél hamarabb a saját lábamra állni. Nem kívánhatom, hogy náluk legyek az idők végezetéig. Elmentem fogtechnikus tanulónak, mert gondoltam, az még egy elitebb szakma. Aztán rájöttem, hogy ez nagyon komoly kézügyességet igényel, ami nekem nem volt. Bekerülni nem volt nehéz, mert a sógorom egyik ismerőse fogtechnikus volt, és odavett tanoncnak. Aztán kiment Ausztráliába, és egy másíknál fejeztem be. Nagy kudarcaim voltak, mert nincs kézügyességem, de 1949-re csak elvégeztem, segédlevelem is van. De nem dolgoztam a szakmában, mert egy baleset következtében eltört a könyököm. Egy évbe telt, mire meggyógyultam, fogtechnikusságról szó sem lehetett. Nem nagyon bántam, sőt örültem. Elmentem dolgozni egy patikába, ahonnan 1950. október huszonhatodikán kiemeltek, és a

Gyógyszertári Központba kerültem. Itt dolgoztam anyagkönyvelőként 1954-ig, amikor a nagy racizás következtében én is kikerültem [Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június végi határozatában (amely Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt lényegében kormányprogrammá emelkedett) szerepelt először a nagymértékben földuzzadt és az államháztartásra nézve súlyos terhet jelentő irányító apparátus leépítése, „racionalizálása”. Érdemi változásokra majd csak 1954-ben került sor. 1954 januárjában a minisztertanács határozatot fogadott el a „káros hivatali bürokratizmus” csökkentéséről. Racionalizálási Kormánybiztosság alakult, szeptemberben „az államigazgatási és vállalati apparátus egyszerűsítéséről” rendelkeztek, és végül 85 ezer fő elbocsátását írták elő (18 ezret költségvetési szervektől, a többit vállalatoktól – ez utóbbit 1955. március végéig). Sokak emlékezetében ez az időszak „az elbocsátással, a létbizonytalansággal egyet jelentő racizás korszakaként” él (Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985, KJK, Budapest, 1985). – A szerk.]. Az utána következő nyolc év alatt négy különböző ipari szövetkezetben voltam adminisztrátor. 1962-ben a férjemmel Ghánába mentünk.

Mert közben, 1950-ben férjhez mentem, és 1952-ben megszületett a gyerekem. A férjemmel úgy ismerkedtünk meg, hogy én a Hegedűs Gyula utca 22-ben laktam, ő a 20/b-ben. A papája valamikor rövidáru-nagykereskedő volt. Egy jómódú zsidó polgári család volt. Aztán amikor volt a válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság], akkor tönkrement, és kereskedelmi utazó lett [A Révai Nagylexikon a következőképpen határozza meg a „kereskedelmi utazót”: „az a kereskedelmi meghatalmazott, akit főnöke a telep helyén kívül kötendő és lebonyolítandó ügyletek elintézésével bíz meg. ... e minőségében a vételár felvételére, a főnök künn levő követeléseinek beszedésére, fizetési határidők engedélyezésére is fel van jogosítva.” Nem tévesztendő össze az „utazó ügynökkel”, aki megbízójának nem alkalmazottja, és aki működését önállóan, sokszor több cég érdekében fejt ki. – A szerk.]. Textilben, de főleg rövidáruban, mert ahhoz nagyon értett. Az anyósom, Rosenberg Margit Nagyváradon született, 1900-ban egy üveges családban. Amíg férjhez nem ment, az édesapja üvegesüzletében dolgozott. Utána háziasszony volt, mert volt még egy lányuk, aki sajnos nem volt normális. Azt mondták, hogy rubeolája volt az anyósomnak, amikor terhes volt vele, és nem vették észre. Vele nagyon sok gond volt, és ezt csak tetézte, hogy megismerkedett egy keresztény férfivel, egy nagyon stramm pasassal, aki cirkuszi légtornász volt. Azt mondta, hogy ugyan, nincs az Évikének semmi baja, csak el van nagyon kényeztetve. Elvette feleségül. Ez még hagyján, de Évi terhes lett, és hallani sem akart arról, hogy elvetesse. És volt egy orvos, aki azt mondta, hogy Évi betegsége nem örökölhető, mert nem genetikai eredetű, és rábeszélte. Még azt is mondta, hogy lehet, hogy az egész hormonrendszerének jót fog tenni, ha szül. A gyerek debil lett, és ma is egy vidéki elme szociális otthonban él. Végül rám maradt, én vagyok a gyámja.

A férjem 1921-ben született, 1939-ben érettségizett, és utána elvégezte az Iparművészeti Főiskolán a textiltervező szakot [Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Tanodát Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter szervezte meg Budapesten 1880-ban (a textilművészeti szakosztály 1910-ben nyílt meg). Az 1920-as évek végén a képzés egy hároméves alsófokú (középiskolai) és egy hároméves felsőfokú (főiskolai) kurzusra oszlott, ez utóbbi elvégzése után pedig szakoklevelet nyertek a hallgatók. Az intézmény csak a háború után nyerte el a főiskolai rangot – A szerk.]. 1942-ben elvitték munkaszolgálatra. Végig kint volt Ukrajnában. Amikor 1945-ben hazajött [Nyilván nem munkaszolgálatosként volt 1945-ig Ukrajnában: vagy korábban

hazakerült, és máshol szabadult föl munkaszolgálatosként, vagy ha Ukrajnából jött haza 1945-ben, akkor munkaszolgálatosból hadifogoly lett, és hadifogolyként szabadult. – A szerk.], megnősült, elvette a régi szerelmét, de 1949-ben elvált. Gyerekük nem volt. Úgy volt keresztény a lány, hogy az anyja zsidó volt, az apja birodalmi német. Nagyon vallásos evangélikus nevelést kapott. Birodalmi német útlevele volt a háború alatt, és azzal járt a férjemet látogatni, még Ukrajnába is. Gerti külkereskedelmi levelező volt, mert sok nyelven tudott. Volt egy bátyja, aki kiment Ausztráliába, és akkor Gerti is úgy gondolta, hogy ezt a kommunista rezsimet ő nem bírja, menjenek ki ők is Ausztráliába. A férjem imádta a szüleit, és tudta, milyen gondban vannak a húgával, azt mondta, hogy szó sem lehet róla. És akkor a felesége az ő tudta nélkül szerzett neki egy kiutazási engedélyt. Ettől nagyon felháborodott, összevesztek, és elváltak. Gerti aztán 1956-ban a szüleivel együtt ki is ment Ausztráliába.

Szóval egymás mellett laktunk, a bátyám volt jóban velük, egyidősek voltak. Együtt jártunk a körzeti pártszervezetbe, ott ismerkedtünk meg. Az ismeretségből szerelem lett, elvett feleségül. Attól kezdve az életem sokkal boldogabb volt. Olyan pótszülőket kaptam az ő szülei személyében, hogy csodálatosabbat elképzelni nem lehetett volna. Igyekeztek pótolni az én korán elvesztett szüleimet.

Amikor a férjem 1945-ben hazajött, akkor valami textilgyárban dolgozott egy rövid ideig, majd önállósította magát mint textildesigner iparművész. Tisztaselyem sálakat festettek otthon. Az anyósomnak elég nagy lakása volt a Bajcsy-Zsilinszky úton, az egyik szobát berendezték műhelynek. Az anyósomnak is megtanította ezt, és ő később bedolgozott egy szövetkezetbe mint szövetkezeti tag. Ő még sokáig csinálta. Valamikor 1948-ban vagy 1949-ben a férjem elkerült a TÜKER-hez [*Tűzelőanyag-kereskedelmi Vállalat*] a személyzeti osztályra [lásd: „személyzetis”]. Közben beiratkozott a Közgazdasági Egyetemre, és 1954-re estin elvégezte. Utána az akkor alakult ARTEX Külkereskedelmi Vállalathoz került [*Az Artex Külkereskedelmi Vállalat volt felelős a külföldre irányuló állami műtárgykivitelért. – A szerk.*]. Itt állandó utazó lett.

1956-ban kint rekedt külföldön. Én itt voltam egyedül a kicsi gyerekekkel, ő épp Egyiptomba és Etiópiába ment hivatalos útra. Amikor kitört a forradalom [lásd: 1956-os forradalom], ugyanakkor volt a szuezi válság [*1956. július 26-án Nasszer egyiptomi elnök bejelentette az Szuézi-csatorna államosítását. Válaszul angol, francia és izraeli csapatok megtámadták Egyiptomot, és a csatornán fél évre megbénult a közlekedés. – A szerk.*], és egymásért aggódtunk. Nem tudtam, hogy még Egyiptomban van-e, vagy már elment Addisba. Írtam mind a két helyre egy táviratot, hogy mind a ketten jól vagyunk, mert azt hittem, tudja, hogy mi történt itt. Ő ezt a táviratot Addisban kapta meg, és fogalma nem volt, hogy miért írom ezt. Azt hitte, megőrültem, mert ő nem hallott az itteni eseményekről. Másnap volt egy tárgyalása egy ott élő olasz ügyféllel, akinek a felesége egy régi magyar gyáros lánya volt. A Ganz vagy az Elzett volt az övék. Amikor reggel odament, a lány anyja azzal fogadta, hogy örvendetes dolgot mondok. Megszűnt a kommunizmus otthon. Visszamegyünk, visszakapjuk a gyárat. Amikor megtudta, hogy itt harcok vannak, elkezdett értünk aggódni. Igyekezett minél hamarabb hazajönni, végül Egyiptomból valami futárgépen jött Bécsig, és onnan felhívott. Aztán egy vöröskeresztes autó tetején jött haza, ami zsírt szállított. Mindenki örültnek nézte, mert tömegek mentek ki, ő meg jött haza. Bécsben, egy szállodában összetalálkozott egy csomó külkeres kollégával, akik nem jöttek vissza, vagy éppen mentek ki, és lehülyézték. De hát ő odavolt értem, és borzasztóan szerette a szüleit. Az ARTEX-nél dolgozott nyugdíjazásáig.

Nem végig volt üzletkötő. Mivel elvégezte a textiltervező szakot, az ARTBÜRO-hoz került, ez az ARTEX-en belül volt egy részleg, ami azzal foglalkozott, hogy kortárs művészeknek csinált külföldön kiállításokat, és próbálta a műveiket eladni. Ezt eléggé ügyesen csinálta. Innen ment nyugdíjba.

1945-ben mindannyian beléptünk a pártba. Nagyon lelkesek voltunk. Én elég hamar kiábrándultam. De a háború után annyira hittünk abban, hogy a szovjet hadsereg bennünket felszabadított, és hálásnak kell lenni, hogy amikor szervezték a körzetekben a pártot, azonnal beléptem. Akkor voltam tizenhat éves. Mint párttag a DISZ-ben is benne voltam, ugyanúgy jártam a párttaggyűlésre és a DISZ-be. Akkor még lakóhelyi szervezésű volt.

Elég hamar kiábrándultam a mozgalomból. Amikor bekerültem a Gyógyszertári Központba, ott volt egy háromtagú pártvezetőség: a párttitkár, a szervező titkár és a gazdasági titkár. Akkor már munkahelyi alapon szerveződött a párt. Engem kineveztek gazdasági titkárnak, ami azt jelentette, hogy szedem a tagdíjat, és járok föl a kerületbe elszámolni. Az Andrássy úton volt a hatodik kerületi pártbizottság, oda jártam. Aztán a szervezőtitkár tébécés lett, kórházba került, a párttitkár elkerült a vállalattól, én maradtam egyedül a pártvezetés. Akkor már terhes voltam. Eléggé nehéz terhességem volt, nem voltam egy nagyon erős nő, de akármennyire rosszul éreztem magam, csinálni kellett a dolgokat. Valamiféle ideiglenes párttitkár lettem. Volt egy szakszervezeti vezető, akivel jóban voltam. Megsajnálta, és amibe lehetett, besegített. Aztán egy párttaggyűlésen felszólalt a főgyógyyszerész, aki egy polgári emberből lett nagy párttag, és azt mondta, hogy a párt a szakszervezet befolyása alá került. Azért, mert Kis Rozál, aki egyébként szintén párttag volt, segített nekem. (Aztán jött 1956, és a főgyógyyszerész az első volt, aki disszidált.) Ennyi nekem elég volt, hogy azt mondjam magamban, ebből a lehető leghamarabb szeretnék kimaradni. Persze nem lehetett rögtön, csak 1956 után. Addig még sok hülyeséget láttam, és láttam, hogy egyre hülyébb emberek tudnak belőle jól érvényesülni. Amikor még a szövetkezetben dolgoztam, volt egy hülye párttitkár. Akkoriban engedélyeztetni kellett, ha valaki külföldre akart utazni. Az egyik lány Pozsonyba akart menni, és a szövetkezet elnöke ráírta, hogy kérelmét a legmesszebbmenőig támogatom [lásd: utazás külföldre 1945 után]. A papír ment a párttitkárhoz, aki azt mondja: Hogyhogy a legmesszebbmenőig? Csak Pozsonyig. De nehezen tudtam lenyelni az önéletrajz ügyét is. Először beleírtam, hogy mi történt velem a holokauszt alatt. Erre azt mondta a személyzetis, hogy erről nem kell írni, ez az idő elmúlt. Csak annyit írok be, hogy szüleimet a német fasiszták megölték. A magyarok semmiről nem tehettek. Ennyi maradt a múltamból. A Gyógyszertári Központba egy idő múlva hoztak párttitkárnak egy bunkó nőt, akit azért tettek oda, mert a férje katonatiszt volt, és fölhelyezték Pestre. De továbbra is nekem kellett mindent csinálni. Közben rengeteg tanfolyamot végeztem, béres, normás, munkaügyi, esztétikus ügyintéző. Egy alkalommal taggyűlést kellett volna tartanom, és nem voltam jól. Nyolcadik hónapos terhes voltam, és nagyon rosszul lettem. Elmentem a nőgyógyászhoz, aki azt mondta, hogy rögtön be a kórházba, mert megindult a szülés. Betelefonáltam a vállalathoz, hogy nem tudok bemenni, mert be kell feküdnöm a kórházba, mert szülni fogok. Erre ez a párttitkárnő: „Elvtársnő, azt nem lehet.” Lehet, nem lehet, megszülettem a lányomat 1,80-nal, amit a pártnak köszönhetek.

Később, már a külkerben történt, hogy valakit fölvettek osztályvezetőnek, és nagyon hülye volt. Mondja nekem a párttitkárnő, akinek a férje kereskedelmi miniszterhelyettes volt, hogy olyan hülye ez a pasas, és még csak nem is párttag. Ezt mondta a párttitkár. Persze ez már a nyolcvanas évek. Szóval 1956 után aztán már nem léptem vissza a pártba. A férjem visszalépett. Arra emlékszem, hogy amikor jött az ÚGM [lásd: Új Gazdasági Mechanizmus], abban nagyon hittünk, hogy az majd

valami fellendülést fog hozni. De az se hozott semmit.

1962-ben kihelyezték a férjemet Afrikába, Ghánába. Ott rögtön beiratkoztam angol nyelvtanfolyamra. Már előzőleg is jártam maszek angoltanárhoz. Már viszonylag jól tudtam angolul, amikor a nagykövet titkárnője elment szülni, és Kós János odavett engem. Kós Jánost Szigeti Károly nagykövet követte, és akkor az ő titkárnője voltam. Amikor hazajöttünk, jelentkeztem a Metalimpex [Acél és Fém]Külkereskedelmi Vállalathoz, protokollost kerestek. Ott mondták, hogy egy felső- és egy középfokú nyelvvizsga kell. Mondtam, jó, és 1966. február huszonharmadikán megszereztem az angol felsőfokú nyelvvizsgát, 1967. június harmincadikán pedig a német felsőfokút. 1970-ben elmentünk Párizsba, a férjem az ARTEX kiküldöttje volt. Ott is rögtön beiratkoztam nyelvtanulásra, egy év alatt megkaptam az írott és beszélt nyelvből az okleveletem dicsérettel. 1975-ben hazajöttünk, és 1976. június huszonegyedikén megszereztem a francia felsőfokú nyelvvizsgát, úgyhogy három felsőfokú nyelvvizsgám van. Ezenkívül értek jiddisül, de mindig átmegeyek németbe. Szlovákul egy keveset, mert azt már elfelejtettem. Aztán a külkereskedelemben is lettem az öt felsőfokú szakvizsgát: áruismeret, nemzetközi jog, politikai gazdaságtan, a többi nem jut eszembe. Párizsban a férjem munkatársa voltam, és valami fizetést is kaptam az ARTEX-től. Ezalatt a Metalimpexnél a munkaviszonyom szünetelt. Párizs után visszamentem, és itt voltam a nyugdíjba vonulásomig, 1984-ig. 1984 után még három évig dolgoztam a Metalimpexnél nyugdíjasként, majd négy évet a Chemolimpexnél, illetve utódjánál, a TiszaChem Kereskedelmi Rt.-nél, egészen 1992 szeptemberéig.

Mielőtt Párizsba kerültünk, a lányomat már fölvettk a külker főiskolára, és akkor kért egy év halasztást, kijött velünk, és ő is megszerezte egy év alatt ezt a nyelvi bizonyítványt. Akkor ő már tudott angolul. Aztán elvégezte a külker főiskolát. Egy multi cégnél dolgozik. Kezdte mint titkárnő, és ma ő a budapesti iroda vezetője. 1981-ben férjhez ment egy Magyarországon végzett nigériai orvoshoz, Samuel Olawuyhoz. Samuel a kedvéért betért. Két fiuk született, Róbert (1982-ben) és Viktor (1984-ben), akiket zsidónak neveltek. Pedig nálunk nem volt vallásos nevelés. Annak tudatában volt a lányom, hogy zsidó, ezt nem titkoltuk előtte. Amíg mi Párizsban voltunk, Ari nővérem maradt vele, és ő elmesélt Áginak mindent, amin keresztülmentünk. Én nem bírtam beszélni róla. Azóta már tudok, sőt iskolai osztályok előtt mesélem el. Ez úgy kezdődött, hogy 1986-ban kaptuk a hírt, hogy keresnek bennünket, túlélőket. Az történt ugyanis, hogy egy német történelemtanár az osztályával egy projekt-hét keretében elment a gyár területére, ahova Auschwitzból vittek minket kényszermunkára. Elkezdett a diákjaival kutatni, és rájöttek arra, hogy mi volt itt, és megtudták, hogy magyar zsidó rabszolgamunkások is voltak. A szálak Buchenwaldhoz vezettek, mert ez Buchenwald egyik altáborra volt. Akkor elment Buchenwaldba kutatni a doktori disszertációjához, és ott megtalálta a mi teljes lágerlistánkat. Ennek a lágerlistának az alapján először Magyarországon érdeklődött. Állítólag felhívta a zsidó hitközséget, hogy tudnak-e túlélőkről, és azt a választ kapták, hogy nem. A mai napig nem értem, miért nem lehetett a zsidó újságba betenni egy hirdetést. Végül izraeli és amerikai sorstársainktól tudtuk meg kerülő úton, hogy keresnek bennünket. Akkor mi is fölvettk a németekkel a kapcsolatot, és 1987-ben volt egy találkozó. Összesen harmincvalahányan voltunk ott, franciák, belgák, hollandok, szóval sok mindenki, és nagyon érdekes volt. Azóta szinte évente visszajárok, és előadást tartok iskolásoknak.

Mivel a férjem a külkereskedelemben dolgozott, nem sokat volt otthon. A kislányom koraszülöttként jött a világra, pici súllyal. Nekem a szülési szabadságom után el kellett kezdenem

dolgozni, így sokat nem tudtam kultúrával foglalkozni, örültem ha a gyerekeket el tudtam látni [A gyűjtemény bevezetése (1967) előtt összesen 12 hét szülési szabadság illette meg az anyákat. – A szerk.]. Szabadidőmben természetesen olvastam, voltak barátaim is, akik gyakran eljöttek, s ahol tudtak, segítettek. Ezek zöme a körzeti alapszervezetből és a munkahelyemről adódott. Később már több időnk volt, és ha a férjem itthon volt, sokat jöttünk össze barátokkal. Az ő régi baráti társasága a rokonaiból és azok házastársaiból adódott. Ezek között több színházi ember volt, például a volt Erkel színház igazgatója, az Operaház gazdasági igazgatója, színészek stb. Így sokat jártunk színházba. Rendszeresen összejártunk, igen szórakoztató, jó humorú társaság volt. Sajnos a legtöbben már nem élnek. A legjobb barátnőm már negyven éve Máthé Erzsébet művésznő. Ami a zenét illeti, sajnos a férjemnek igen rossz hallása volt, nemigen tudta élvezni.

A lányomat egy időben németórákra járattuk, azonban nem szimpatizált a tanárral, ezért abbahagyta. Lány korában lelkes karénekes volt a gimnáziumban, és Lehotka orgonaművész közreműködésével több szép hangversenyt adtak a rádióban és a tévében is. Később a délszláv táncgyűjtés tagja is volt egy ideig. Amikor Ghánában voltunk, angol nyelvű iskolába járt.

Amikor Izrael állam megalakult [1948], nagyon örültünk neki. Az 1967-es háború idején remegtünk [lásd: hatnapos háború]. Rettenetesen féltettük őket. Izraelben kétszer voltunk, 1986-ban és 1994-ben.